

MIROSLAV GREPL

REPRODUKCE PRVOTNÍCH VÝPOVĚDÍ

1. Rozdíl mezi tím, co bylo realizováno jako výpověď v nějaké prvotní komunikační situaci S_1 , a tím, co je reprodukováno někým (včetně původním mluvčím) v komunikační situaci S_2 , snažil se u nás terminologicky odlišit Fr. Trávníček (1956): rozlišuje mezi projevy situačně prvotními a situačně druhotnými. Trávníčkovi bylo toto rozlišování jedním ze základních východisek pro osvětlení časté parataxe v staré češtině a zejména pro výklad geneze mnoha hypotaktických spojovacích prostředků uvozujících zvláště vedlejší věty obsahové, např. spojek *že (ež, jež), an (ano), nali(ť), jak(ž)*.

Dnes chápeme termín „situačně druhotný projev“ jako reprodukci původní výpovědi, pronesené za situace S_1 , v situaci S_2 , tedy vlastně jako „řeč o řeči“.

2. Způsoby (formy) reprodukce prvotních výpovědí jsou v dnešním spisovném jazyce v podstatě dva: tzv. řeč přímá a tzv. řeč nepřímá. Stranou ponecháváme umělé útvary typu polopřímé řeči, vzniklé a uplatňované jako specifický výstavbový postup v novějších uměleckých textech: umožňují zachovat všechny rysy (formální, obsahové, ilokuční a postojové) prvotního (bezprostředního) projevu, na druhé straně však výrazně — důsledným užitím formy 3. os. — stírají hranici mezi řečí vypravěče a postav; více k tomu (včetně příkladů) viz M. Grepl—P. Karlík (1986).

2.1. Reprodukční forma přímé řeči umožňuje také zachovat všechny rysy „originálu“, tj. jak výrazovou stránku prvotní výpovědi, tak její stránku obsahovou (propoziční), ale i její složku ilokuční a s ní spjaté eventuální složky postojové: *Marie namítla: „Copak Petr má na takovou funkci kvalifikaci?“; Vyčítala mu: „Měl jste nám zavolat!“; Jan se ohradil: „Přece jsem se učil!“; „Jako bych se neučil!“; „Co abyste zkusila cvičit“, radil jí lékař; „Neměla bych vám, pane Novák, uvařit kávu?“; nabídla Pavlovi matka apod.*

Proti polopřímé řeči umožňuje reprodukce formou řeči přímé navíc zachovat původní diference v kategorii osoby a také případná oslovení (vokativy). Na druhé straně je reprodukce prvotních promluv formou přímé řeči záležitostí spíše jazyka psaného, zvláště pak prostředkem výstavby uměleckých textů,

umožňujícím výrazně oddělit „pásmo vyprávěče“ od „pásmo postav“, zejména užije-li se zároveň i odpovídajících diakritických znamének: dvojtečky, uvozovek, velkých písmen aj. Naopak je třeba zdůraznit, že tento „literární“ způsob reprodukce není v živých projevech mluvených nijak běžný. Pokud se v nich formy přímé řeči k reprodukci prvotních výpovědí vůbec užívá, pak se často v reprodukované větě klade výraz *prý* jako obecný signál reprodukovánosti: *Marie namítla „Copak prý Petr má na takovou funkci kvalifikaci?“ Matka mě varovala, prý běda jestli přijdeš pozdě.* Mohlo by se zdát, že je to v daných kontextech výraz nadbytečný; další výklady však ukáží, že tomu tak není.

2.1.1. Z hlediska sémantických vztahů jsou v útvarech přímé řeči propozice vyjádřené reprodukovanou větou zapojeny do sémantické struktury uvozovacího predikátu: představují jeho nutné (intenční) sémantické „nasycení“, a vytvářejí s ním proto „komplexní propozici“.

2.1.2. Syntakticky však reprodukováná věta není do věty uvozovací začleněna jako její větný člen: útvary tzv. přímé řeči nemají proto povahu struktur hypotaktických, nýbrž parataktických.

2.2. V mimouměleckých stylových oblastech užívání spisovného jazyka a v oblasti tzv. běžně mluveného jazyka, tj. v projevech diglosních mluvčích (J. Chloupek 1986) v neoficiálních typech komunikačních situací, převažuje reprodukce prvotních výpovědí formou nepřímé řeči. Uvozovací výrazy (věty) přitom mohou být tytéž jako u formy řeči přímé. Také sémantický vztah mezi reprodukovanou propozicí a odpovídajícím výrazem je v podstatě stejný: reprodukováná propozice představuje jeho tzv. propoziční participant. Rozdíl se zdá být na první pohled jen syntaktický: reprodukováná věta se syntakticky začleňuje do věty uvozovací jako nějaký její větný člen (zpravidla jako podmět nebo předmět, ale i jako přívlastek: *zpráva o tom, že otec zemřel, nás překvapila*). Mají tedy plně explicitní formy nepřímé řeči syntakticky povahu struktur hypotaktických. Je však třeba už na tomto místě říci, že reprodukování prvotních výpovědí formou tzv. nepřímé řeči má dva navzájem související důsledky.

2.2.1. Na rovině výrazové se syntaktický charakter reprodukované výpovědi (viz 2.2.) projevuje nejen v tom, že je připojena k predikátoru uvozovací věty hypotaktickou spojkou, a tak do ní začleněna jako její větný člen, ale že přitom zároveň dochází k dalším podstatným změnám v její gramatické formě, zvl. k změně v osobě (*Přijdu* × *Slíbil, že přijde*) a modu (*Odejdi!* × *Poručil mi, abych odešel*). Zachovává se však původní čas, neboť to je kategorie „propoziční“ a nenahraditelná sémantikou výrazu v uvozovací větě: *Telefonoval, že se bude ženit/ že se (právě) žení/ že se oženil*.

Podstatné je však to, že se při této formě reprodukce „ztrácejí“ všechny postojové aspekty reprodukované výpovědi a přirozeně i jejich exponenty: *Když vy soustavně nestudujete!* × *Vytýkal (vyčítal) mi, že soustavně nestudují*. Při reprodukci se ztrácí citově hodnotící postoj „zklamání“, „rozmrzelosti“ obsažený v prvotní výpovědi a nesený tu kromě jiného částicí *když*.

2.2.2. Závažnější je však to, že při reprodukci mnoha prvotních výpovědí formou nepřímé řeči nejsme schopni výběrem uvozovacího výrazu (slovesa) vystihnout (popsat, charakterizovat) často složitý komplex ilokučních a postojových aspektů, které výpověď jako produkt prvotního mluvního aktu v primární situaci S_1 má a které jsou adresátem v této prvotní situaci S_1 zpravidla

zcela jednoznačně a bez problémů interpretovány. Jako příklad můžeme uvést třeba výpovědi typu (*Jen*) *jestli se na mne šéf nerozhněvá?!* / (*A*) *Co když se na mně šéf rozhněvá?* / (*Ještě*) *aby se na mne tak šéf rozhněval*. Tyto výpovědi, přesněji řečeno výpovědní výrazy v daných výpovědních formách (M. Grepl 1980), mohou být za jistých podmínek vysloveny jako námitka proti něčemu návrhu (radě, příkazu apod.). Mohou tedy mít v dané komunikační situaci funkci (ilokuční sílu) námitky, tj. mohou být mluvčím míněny a adresátem správně pochopeny (rozuměny) jako námitka. Zároveň však v dané výrazové podobě a funkci signalizují postoje „obavy“, „nejistoty“, „deliberativnosti“, „přání, aby platil opak“, a možná i jiné postoje. Takové postoje jsou (nebo mohou být) integrálními složkami komunikační funkce námitky. Reprodukce takových výpovědí formou nepřímé řeči je obtížná. Užití obecného indikátoru reprodukce, tj. slovesa *říkat* (*řít*) a jeho přibližných ekvivalentů, např. sloves typu *odvětit*, *poznámenat*, *dodat*, je patrně ve spisovných projevech nepřijatelná: **P. řekl, že jen jestli se na něho nerozhněvá/že co když se na něho rozhněvá/že ještě aby se na mne tak rozhněval*. Ale i kdybychom takové formulace jako spisovně připustily, je na první pohled zřejmé, že jimi realizovaná reprodukce prvotních výpovědí vůbec nevystihuje to, co jimi bylo v primární situaci míněno, ba posouvá jejich „smysl“, neboť uvozovací věty v tomto případě mají spíše citátovou funkci.

Bylo by možné pro reprodukci užít speciálnějšího (ilokučního) slovesa, postihujícího jejich „námitkovou“ funkci (viz k tomu W. Zillig 1982); tedy slovesa, které nejen jako prostředek reprodukce charakterizuje (společnou) ilokuční sílu daných výpovědí, ale kterého je možno použít i performativně k realizaci komunikačních záměrů, a proto i k indikaci ilokuční síly těchto výpovědí vzhledem k adresátovi. V daném případě jde o nedokonavé sloveso *namítat* (možné ve funkci performativní i reprodukční), a o dokonavé *namítnout* (možné jen ve funkci reprodukční): *Petr namítal (namítnul), že se na něho šéf rozhněvá*. Je však zřejmé, že i při tomto způsobu reprodukce se pomocí uvozovacího slovesa zachycuje jen ilokuční síla daných výpovědí, a že se ztrácí vše ostatní, zejména všechny postojové aspekty v primárních výpovědích přítomné a adresátem dobře „dekódovatelné“, které jsou součástí (složkou) mluvnického aktu námitky, a to jako jeho tzv. „podmínky upřímnosti“ (J. R. Searle 1969), a proto také smyslové komponenty a struktury ilokuční síly námitky, a to jako „postoje mluvčího“ (M. Grepl—P. Karlík 1986).

Mohli bychom v daném případě pro reprodukci použít sloves ještě speciálnějších, specifikujících jednotlivé subjektivní postoje mluvčího: *Bál se, že se na něho šéf rozhněvá; Přál si, aby se na něho šéf nerozhněval; Nebyl si jist, zda se na něho šéf rozhněvá; Váhal vykonat X, aby se na něho šéf nerozhněval*. Všechny tyto formulace nějak vystihují (reprodukuje) smysl původní výpovědi, ale je zřejmé, že vystihují jen jednu její dimenzi, že nezahrnují všechny aspekty prvotních výpovědí. V tom vidíme hlavní nedostatek reprodukce prvotních výpovědí formou tzv. nepřímé řeči. Přítom je vážná otázka, zda v případech se slovesy specifikujícími postojem (nikoli ilokuční síly), jde vpravdě o reprodukci.

2.3. Z dosavadních výkladů vyplývají přinejmenším dvě závažné otázky:

- (a) co vlastně z prvotní výpovědi reprodukuje;
- (b) existují-li způsoby adekvátnější reprodukce (kromě tzv. přímé řeči) prvotních výpovědí, které umožňují přetlumočit takové výpovědi se všemi

jejich původními komunikačními záměry a postoji, tj. existují-li tedy způsoby, které umožňují zachovat komplexní smysl původní výpovědi.

2.3.1. Na první otázku musíme odpovědět tak, že hlavním cílem (smyslem) reprodukce je postihnout (vystihnout, specifikovat) uvozovacím výrazem aktuální komunikační funkci (ilokuční sílu) primární výpovědi. Všechny takové predikátory jsou zpravidla (viz níže) zároveň použitelné v performativní funkci; výjimku viz v poznámce. Lze to prokázat na mnoha příkladech.

Tak primární výpověď s tázací formou *Nechtěl byste, abych vám uvařil kávu?*, míněná (a pochopená) jako nabídka, bude ve většině případů reprodukována pomocí slovesa *nabízet* (*nabídnout*), nikoli pomocí slovesa *ptat se* (*zeptat se*), ač má formu věty tázací a „školsky“ je charakterizována jako otázka: *X mně nabízí, že mi uvaří kávu*. Výpověď typu *Neměl jste mu odporovat* s konstatační formou, míněná jako výtka (výčitka), bude zpravidla reprodukována pomocí sloves *vytýkat* (*vytknout*), *vyčítat* (*vyčíst*), (*po*)*kárat*, nikoli pomocí sloves *oznámil*, *sdělit* atd.: *X mně vyčítal, že jsem mu odporoval* × *X mně oznámil, že jsem mu odporoval*. Výpověď pronesená mluvčím hledajícím telefonní budku k neznámé ženě *Paní, hledám nejbližší telefonní budku*, míněná jako otázka, třebaže má formu konstatační, bude zpravidla v dané situaci správně pochopena jako otázka a při případné reprodukci jako „závislá“ otázka reprodukována: *Nějaký pán se mne ptal, kde je nejbližší telefonní budka*, nikoli *Nějaký pán mi oznámil (sdělil...), že hledá nejbližší telefonní budku*. V situaci, kdy Marie bude slavit narozeniny a její kolegové uvažují o vhodném dárku, bude výpověď jednoho z nich *Marie má ráda růže*, míněná jako návrh, velmi pravděpodobně při eventuální reprodukci formulovaná jako: *X navrhoval, abychom Marii koupili růže*, nikoli *X nám sdělil (oznámil...), že Marie má ráda růže*. Jestliže mi doktor řekne *Pro vás by bylo dobré plavat*, budu to doma manželce patrně reprodukovat v podobě *Doktor mi doporučil (radil), abych plaval (plaval)*, nikoli *Doktor mi oznámil (sdělil...), že by pro mne bylo dobré plavat*.

Poznámky: (a) Proti těmto tvrzením může být uvedeno mnoho zdánlivých „protipříkladů“. Ujišťujeme čtenáře, že všechny jsou vyložitelné v rámci nabízeného přístupu. Bohužel omezený rozsah tohoto příspěvku nedovoluje autorovi předpokládané námitky předem zpochybnit, ne-li vyvrátit.

(b) Stranou našich úvah je zatím potřeba nechat sloveso *řici* a jeho „synonyma“, a to proto, že ho nemůže být užito performativně a že může při reprodukci „suplovat“ nejen speciální ilokuční slovesa pojící se s vedlejší větou s *že*, ale i slovesa „výzvoová“ (*Poručil mi, abych přišel/Řekl mi, abych přišel*), ba i „interogativní“ (*Ptal se, jestli přijdu* × *Říkal, jestli přijdu*). Ve funkci sloves „imperandi“ se však nemůže pojit s infinitivem: *Poručil mi, abych odešel/odejít* × *Řekl mi, abych odešel/*odejít*.

(c) Bude třeba se zamyslet i z hlediska reprodukce nad uvozovacími slovesy charakterizujícími nikoli komunikační funkci (ilokuční sílu) reprodukováné výpovědi, ale způsob pronesení promluvy: *zahučet*, *vyhrknout*, *vybuchnout*, *utrhnout se*, *rozkřiknout se*, *zakvílet*, *zamručet* aj.

(d) Bude třeba vzít v úvahu to, že při reprodukci pomocí sloves *řikat* (*řict*) a jejich přibližných ekvivalentů (*poznámenat*, *odvětit* ...), která nespecifikují komunikační funkci reprodukováné výpovědi, plní často úlohu takových specifikátorů adverbia: *řekla vyčítavě* (omlouvavě, odmítavě, děkovně, prosebně, velitelsky, rozkazovačně, varovně...). Zdá se, že z hlediska reprodukce komunikačních funkcí prvotních výpovědí je třeba tato spojení nazírat

jako analytické výrazy synonymní s ilokučnými slovesy typu *vyčítat, odmítat, děkovat, prosit* atd.

(e) Zvláštní případy tvoří reprodukce ilokučných aktů, které nejsou primárně realizovatelné v podobě explicitních performativních formulí, tj. nemají jako realizační výraz performativně užitá slovesa. Jde např. o takové ilokuční akty (společensky tabu) jako odrazování, navádění, svádění, přemlouvání, zrazování od něčeho apod. Ukazuje se, že tyto řečové akty nemohou být realizovány explicitními performativními formullemi: **Navádím tě, abys tam nechodil; *Přemlouvám tě, abys tam nechodil* apod. Realizují se však jinak a mají dokonce své ustálené výpovědní formy (M. Grepl 1980): *Snad by ses ho neprosil! Co bys tam chodil? Přece nebudeš pomáhat Němcům!* aj. Při interpretaci a reprodukci takových výpovědí se však „příslušné“ ilokuční sloveso objeví, neboť jeho užití jako výrazu uvozujičího reprodukci, tj. charakterizujícího ilokuční sílu primární výpovědi, znamená znát jeho „predikační“ podmínky, tj. vědět, že pro reprodukci ilokuční síly dané výpovědi je to výraz těmto podmínkám adekvátní (J. Häfele 1979), odpovídající postulátu komunikační, nikoli jazykové (ve smyslu generativně-transformační) kompetence. Proto reprodukce např. „naváděcí“ výpovědi *Přece bys tam nešel* bude mít většinou patrně podobu *Naváděl (přemlouval...) mě, abych tam nešel (nechodil)*.

2.3.2. Na druhou otázku musíme odpovědět kladně. Opravdu existují způsoby reprodukce, v nichž je zcela jasně indikováno, že jde o reprodukci, a přitom tento způsob reprodukce umožňuje zachovat všechny smyslové hodnoty a formální (výrazové) vlastnosti původních výpovědí. Takovými možnostmi vládne lidový jazyk (nářečí). Mnohé k tomu naznačil už J. Chloupek (1971). Chceme k tomu dodat zjištění další, v jistém smyslu i teoreticky závažné. Opíráme se přitom o procesy reprodukce zachycené, popsané a nově interpretované v práci M. Šipkové (1986).

2.3.2.1. Na základě studia mluveného jazyka, a nářečních projevů zvláště, se ukazuje, že reprodukce prvotních promluv nemusí mít jen ony dvě základní podoby zmíněné v 2. Může tu existovat i živá, přirozená (viz 2.1) podoba třetí.

2.3.2.1.1. V hanáckých nářečích existuje obecný signál reprodukovatosti v podobě výrazu *prý (prě)* bez uvozovacího výrazu: *a vona prě pudo k dochtorovi; a tařík prě zavře bránko/abech zavřel bránko*. Tyto konstrukce nelze vykládat jako spojení s elipsou nějakého slovesa dicendi: bylo by to neodpovídající vnášení norem spisovných do promluv nikoli diglosních mluvčích nářečních a hlavně by to byla neadekvátní aplikace měřítek a taxonomií vyvozených na základě zkoumání syntaxe především psané podoby spisovného jazyka. Na takové bázi se ovšem musí vše, co je s ní v rozporu, hodnotit (jevit) jako anomálie, ať už ji terminologicky nazýváme jakkoli. Ve skutečnosti však jde v řeči antochtonních nářečních mluvčích, „nezatížených“ spisovným jazykem, jeho normami a kodifikací, nikoli o „odchyly“, „nepravidelnosti“ atd., ale o původní a z hlediska mluvčích naprosto „správné“ vyjadřování, které možná má naopak hluboké, prastaré, předpísemné kořeny, v nářečí dochované.

2.3.2.1.2. Podstatné je ovšem to, že tento způsob reprodukce prvotních výpovědí umožňuje:

a) jak jejich zachování v původní podobě, a odpovídá tak reprodukci

realizované formou tzv. přímé řeči (*a vona pře hnet bješ dom*), tak v podobě gramaticky modifikované, tj. odpovídající tzv. řeči nepřímé (*a vona pře abech šel hnet dom*);

b) vidět, že v nářečích lze reprodukovat, tj. signalizovat jako reprodukováné, i výpovědi se značně komplexní strukturou ilokučních a postojových vztahů. Řečeno jinak: z formulací v projevech nářečních mluvčích je zřejmé, že jde o reprodukci, ale přitom se zachovává plná původní podoba i smysl prvotní výpovědi: *a von pře jenom si nezlom noho*.

To, co se tu snažím zdůraznit, není jen nějaká okrajová záležitost. Chtěl bych naopak zdůraznit, že jde o záležitost v jistém smyslu kardinální, kterou patrně plně docení až textová lingvistika: ukazuje se totiž, že dialekty — ač se o nich paušálně tvrdí, že jsou „výrazově“ chudší — mají v mnoha případech větší a lepší výrazové možnosti k vyjádření než kodifikačními regulami svázaný spisovný jazyk. Lze to jednoznačně doložit na výpovědích citovaných v 2.2.2. Spisovné reprodukce formou nepřímé řeči musejí nutně z jejich celkové smyslové struktury vždy něco „zanedbat“. Nářeční způsob reprodukce umožňuje nejen signalizovat, že jde o projev reprodukováný, ale zároveň zachovat původní výpověď se všemi jejími podstatnými rysy: *A vona co deš pre se na mne rozhňevá; A Mařena deš já pře so na fšechno sama; a vona furt pře abech na něho prala|... furt pře abe na něho prala*.

2.3.2.2. Mnohé z těchto — v nářečí běžně reprodukovatelných projevů — bylo by velmi obtížné adekvátně, tj. s vystižením všech komunikačních a postojových stránek, reprodukovat spisovně.

2.4. Naše poznámky zdaleka nevyčerpávají celou problematiku reprodukce prvotních projevů. Je zde mnoho otevřeného, nejasného, např. interpretace struktur s postojovými predikátory (*Je dobré, že jste přišel, Mrzelo mě, že jste odešel, Je vhodné, aby se mu gratulovalo, Měl zájem, aby si prohlédl náš archiv, Snažil se, aby nám nějak pomohl; Váhal, zda mu má zavolat aj.*), s predikátory typu *vidět, slyšet*, s predikátory typu *rozhodl se (usmyslil si, vzal si do hlavy..., že...)* a dalšími. Zdá se mi, že v těchto případech nelze mluvit o reprodukci. Na druhé straně není vyloučeno, že se některá z uvedených sloves dostávají do funkce sloves dicendi; k vymezení těchto sloves z hlediska sémantického a syntaktického viz zvláště Fr. Daneš, Zd. Hlavsa a kol. (1981). Nicméně chci zatím držet dvě teze tohoto článku:

(1) reprodukuje aktuální funkci (ilokuční sílu) prvotní výpovědi, tj. to, jak byla míněna a při realizaci mluvního aktu, nikoli jakou měla výpovědní formu, popřípadě obsah;

(2) mluvený jazyk a zvláště nářečí nám umožňuje nejen signalizovat reprodukovánost, ale svými specifickými prostředky i zachovat všechny aspekty a rysy prvotní výpovědi; zdá se nám, že to je pro badatele v oblasti spisovného jazyka pozoruhodné a pro badatele orientované textově lingvisticky přímo poznatek zásadní povahy.

LITERATURA

- DANEŠ, F., HLAVSA, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. Praha 1981.
GREPL, M. — KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha 1986.

- GREPL, M.: O vztazích mezi významovou a výrazovou strukturou věty. In: Jazykovedné štúdie, 16, Bratislava 1980.
- HÄFELÉ, J.: Der Aufbau der Sprachkompetenz. Tübingen 1979.
- CHLOUPEK, J.: Aspekty dialektu. Brno 1971.
- CHLOUPEK, J.: Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti. Brno 1986.
- SEARLE, J. R.: Speech Acts. Cambridge 1969.
- ŠÍPKOVÁ, M.: Syntax hanáckých nářečí (ruk. kand. práce). Brno 1986.
- TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice česká 3, Skladba. Praha 1956.
- ZILLIG, W.: Bewerten. Sprechakttypen der bewertenden Rede. Tübingen 1982.

DIE WIEDERGABE DER PRIMÄREN AUSSAGEN

Bei der Wiedergabe der primären Aussagen handelt es sich im Grunde um die Verwendung eines solchen Verbs, dessen Bedeutung es ermöglicht, ihre ursprüngliche illokutive Kraft zu erfassen. Bei der Wiedergabe mittels der sog. direkten Rede bleiben nicht nur alle Ausdrucks-, sondern auch illokutive und Einstellungswerte erhalten. Bei der Wiedergabe durch die Form der indirekten Rede gehen die Einstellungswerte verloren (z. B. die evaluativen und emotionalen Werte). Von diesem Standpunkt aus ist es interessant, daß die „Umgangssprache“ (Dialekte) eine dritte, eigenartige Form der Wiedergabe aufweist: mittels des Ausdrucks „prý“ wird klar signalisiert, daß es um eine Wiedergabe geht, zugleich jedoch bleiben alle Ausdrucks- sowie semantische, illokutive und Einstellungswerte der primären Aussage erhalten: *A Marie prý jenom abys tu lampu nerozbil!*

